

Sûfi Söylem ve Bir Metaforik Unsur Olarak Tasavvuf Edebiyatında Kuşlar

Sufi Discourse and Birds in Sufi Literature as a Metaphorical Element

Hamit DEMİR¹ , Oğuzhan AYDIN²

Geliş Tarihi (Received): 08.08.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 05.09.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2024

Öz: Sûfi söylemin işlevselliğini artıran unsurlardan birisi, kelimelerin mecaz manalar yüklenerek metafora dönüşmesidir. Metaforik bir unsur olarak kuşlar, İslam öncesi mitolojilerde, ayet ve hadislerde, tasavvuf klasiklerinde ve şiirlerde kendilerine mahsus özellikleriyle konu edilmiş; söz varlığının anlam zenginliğine ve şairlerin ifade kabiliyetine katkı sunmuştur. Sûfi şairler; tasavvufun iki ana sütunu olan tahalluk ve tahakkuka dair hususları tarif ederken kuşları, olumlu ve olumsuz yönleriyle teşbih sanatının öznesi yapmışlardır. Bu çalışmanın konusu müspet ve menfi yönleriyle kuşların, tasavvuf edebiyatında kullanım biçimini tespit etmek; yöntemi ise mukayeseli metin tahlilidir. Çalışma, son dönem sûfi şairlerden Osman Hulûsî Ateş Efendi'nin (ö. 1990) *Dîvân-ı Hulûsî-i Darende'î* adlı eseri ve ornitoloji konusunda yazılmış birkaç eserle sınırlandırılmış olmakla birlikte tasavvuf klasiklerine ve konu ile ilgili akademik çalışmalara da müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Türk İslam Edebiyatı, Şiir, Metafor, Kuş.

&

Abstract: One of the elements that increase the functionality of Sufi discourse is the transformation of words into metaphors by attributing metaphorical meanings. Birds, as a metaphorical element, have been the subject of pre-Islamic mythologies, verses and hadiths, Sufi classics and poems with their unique characteristics; they have contributed to the richness of the meaning of the vocabulary and the expressive ability of the poets. Sufi poets have made birds the subjects of the art of metaphor with their positive and negative aspects while describing the issues of takhalluq and tahaqquq, the two main pillars of Sufism. The subject of this study is to determine the usage of birds with their positive and negative aspects in Sufi literature; the method is comparative textual analysis. Although the study is limited to the *Dîvân-ı Hulûsî-i Darende'î* of Osman Hulûsî Ateş Efendi (d. 1990), one of the last Sufi poets, and a few works written on ornithology, Sufi classics and academic studies on the subject have also been consulted.

Keywords: Sufism, Turkish Islamic Literature, Poetry, Metaphor, Bird.

Atıf/Cite as: Demir, Hamit – Aydın, Oğuzhan. "Sûfi Söylem ve Bir Metaforik Unsur Olarak Tasavvuf Edebiyatında Kuşlar". *Dergiabant* 12/2 (Kasım 2024), 325-339. doi: 10.33931/dergiabant.1530215

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hamit Demir, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, hamitdemir@cumhuriyet.edu.tr.

² Doç. Dr., Oğuzhan Aydın, Gazi Üniversitesi, o.aydin@gazi.edu.tr.

1. Giriş

Kuşlar, mitolojide kendine mahsus özellikleriyle zikredilip, edebiyat ürünlerinde fevkalade yer etmiştir. Doğa ve hayvanlarla iç içe yaşayan insanların hayvanlara attıkları anlamlardan dolayı bazı semboller, o kültürdeki anlatı ve efsanelere konu olmuş; sanat eserleri, hikâye ve şiir gibi edebi eser türlerinde sıklıkla işlenen figürler haline gelmişlerdir.³ İslam öncesi Arap mitolojisinde kuşlarda iyilik ve kötülük olduğu düşünülmüş, kuşların uçuşu ve konuşundan anlamlar çıkarılmış, kuşlarla hüküm verilmiştir.⁴ Hakeza Türk mitolojisinde, dervişler ve kuşlar arasında bir aynıleşmenin varlığı bilinmektedir. Buna göre dervişler, istedikleri zaman mana aleminde herhangi bir kuş suretine bürünmektedirler.⁵

Mitolojilerde var olan kuşlar, İslam'la birlikte hayatın, sanatın ve şiirin içindeki yerini kaybetmiş değildir. Zira bizzat Kur'an kıssalarında kuşların, gerek hakiki gerekse mecazi yönleriyle ile yer edindiği bilinmektedir. Söz gelimi kardeşini öldürdükten sonra cesedini ne yapacağını bilemeyen Kabil'e yol göstermek için Allah, yeri eşeleyen bir karga göndermiştir. Bir başka örnekte ise Allah (cc), Hz. İbrahim'e ölülere nasıl dirilttiğini kuşlar üzerinden anlatmış, Hz. İsa'nın mucizesi kuş yapıp canlandırmakla zuhur etmiş, meleklerin kanatlı olduğundan söz edilmiştir.⁶ Hadislerde ise ashâbın Allah Resûlü'nün yanındaki edepi başlarında kuş olan dikkatli insanlara, müminlerin ruhu ağaçlardan beslenen kuşa, yetimler kuş yavrusuna benzetilmiştir.⁷

Dîvân ve halk şiirimizde de asırlar boyunca kuşlar, benzetme unsuru olarak şairler tarafından kullanılmıştır. Türk İslam Edebiyatı eserleri incelendiğinde kuşların; şairlerin hayal dünyasını ve şiirin söz varlığını süsleyen bir motif olarak muhtelif edebi sanatların öznesi haline geldiği görülecektir. Bütün bu tercihlerin arka planında insanoğlunun hayatı, insan biçimsel/antropomorfik bir bakışla görme güdüsü vardır. Bu perspektifle kuşlara bazı davranış ve tutumlar atfedilir; eğitici ve mesaj taşıyan bir rol biçilir.⁸ Sûfî şairler; sosyokültürel açıdan incelendiğinde yaşamın süzgecinden geçerek halkın acılarını, sevinçlerini, toplumsal değerlerini, inançlarını, öğütlerini ve benzeri unsurlarını anlatan söz ustalarıdır. Bu ustalığın önemli bileşenlerinden bir tanesi de hiç şüphesiz manayı söze işlemeye imkân tanıyan metaforlar; bu metaforların en yaygın kullanılanlarından biri ise kuşlardır.

Bu çalışmanın hareket noktası olarak *Dîvân-ı Hulûsî-i Darende* adlı eser seçilmiştir.⁹ Osman Hulûsî Efendi'nin Türk İslam Edebiyatı geleneğinin muasır bir temsilcisi olarak görülmesi ve özgün mütalaalara imkân tanıyacak beyitler inşad etmiş olması, bu tercihin temel sebebidir. Zira alan araştırmacılarına göre Osman Hulûsî Efendi; geleneğin öncü isimlerinden etkilenmiş, şiir dünyasını klasik edebiyatın kavram ve mazmunları ile kuran, İslâm kültürü ve tasavvuf mesleğine vâkıf, sanat kaygısından uzak ve hayat tarzını şiirlerine yansıtan, edebî değeri ve geniş okur kitlesiyle 20. asrın kendi türündeki dikkat çekici metinlerinden birinin sahibidir.¹⁰ Bu eser hareket noktasını teşkil etmekle birlikte kuşları konu edinen bazı eserlere yer yer atıf yapılacaktır. Zira klasik Türk şiiri; 20. yüzyıla ve Osman Hulûsî Efendi'ye ulaşana kadar İslam'la şereflenen Türk milletinin dünya görüşüyle birlikte, toplumu ve bireyi

³ Sema Gökenç Gülez, "Çin Kültüründe Hayvan Sembolizmi", *Kültür Araştırmaları Dergisi* 18 (2023), 203.

⁴ İbrahim Usta, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 9, 42, 119.

⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), 1/39-40.

⁶ "Ardından Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. 'Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim?' dedi, ettiğine de pişman oldu." Nakledilen ayet ve atıf yapılan diğer örnekler için sırasıyla bk. el-Mâide 5/31, el-Bakara 2/260, Âl-i İmrân 3/49, el-Fâtır 35/1.

⁷ İlgili rivayetler için sırasıyla bk. Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Tib", 1; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî, *Sünen-i Nesâî*, thk. Şuayb Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001), "Cenâiz", 117; Ebû Dâvûd, "Teraccül", 13.

⁸ Philippe J. Dubois - Élise Rousseau, *A Short Philosophy of Birds Kuşların Felsefesi*, çev. Murat Erşen (İstanbul: Domingo Yayınevi, 2020), 1, 43.

⁹ Çalışma boyunca birçok dizeye atıf yapılacağı için, referans bilgisi bölüm sonlarında toplu olarak verilecektir.

¹⁰ Hakan Yekbaş, "Osman Hulûsî Efendi'nin 'Olmuşam' Redifli Gazeline Şerh", 10. *Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Tebliğleri* (10. Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Tebliğleri, Ankara: Nasihat Yayınları, 2012), 120; Nihat Öztoprak, "Osman Hulûsî Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 20. *Yüzyıl Mutasavvıf Dîvân Şâiri Seyyid Osman Hulûsî Efendi Dîvânı (İnceleme-Metin-Nesre Çeviri)* (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2020), 1/36, 62, 66, 88-89; Mustafa İsmet Uzun, "Hulûsî Efendi Divanı'na Edebi Bir Bakış", *Somuncu Baba ve Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Sempozyumu Tebliğleri* (Ankara: Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Vakfı Yayınları, 1997), 152; Cihan Okuyucu, "Hulûsî Efendi Dîvânı'nın İlham Kaynakları", *Uluslararası Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Nasihat Yayınları, 2013), 402, 414, 416.

ilgilendiren birçok konuyu edebî bir zevk ve yüksek bir üslup içerisinde, Anadolu irfanıyla manzum bir ifadeye büründüren bir ırmak gibi genel hatlarıyla aynı mecrada akmıştır.

Mutasavvıf şairler, özellikle tevhid akidesini, tarikat önderlerinin ortaya koyduğu çeşitli usul ve yöntemleri, dünyanın geçiciliğini, seyr u sülûkun önemini, gerçek dervişlik ve güzel ahlâk gibi konuları çeşitli metaforik unsurların sözün tesirini ve anlaşılabilirliğini artıran etkisini kullanarak sıkça işlemişlerdir. Hulûsî Efendi'nin anlatım tarzı, tabiatı ve kozmik âlemi mecaz diliyle şiirleştirmesiyle dikkat çeker. Dış dünyayı, kendi iç dünyasını anlatmak için kullanır ve kuşlar gibi somut varlıkları soyut kavramlarla ilişkilendirir.

Literatüre bakıldığında kuşların edebiyata konu edilmesi ile ilgili Nevin Akbulut'un *Türk Halk Kültüründe Kuşlar* adlı doktora tezi¹¹ göze çarpmaktadır. Tezde kuşların kültür ve edebiyata mecaz anlamı ile konu olması, merkez konumdadır. Buna mukabil kuşların sembolik olarak şiire konu edilmesi ve tasavvuf düşüncesini anlatmanın sembolik aracısı olmasına dair hususlar tezde yer almamaktadır. Çalışmanın hareket noktasını teşkil eden *Dîvân-ı Hulûsî-i Daredevî* adlı eserin müellifi ile ilgili Hamit Demir tarafından yazılan *Osman Hulûsî Efendi, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* adlı doktora tezinde¹² kuşlar, müstakil bir başlıkta incelenmemekle birlikte, özellikle tahalluk kavramlarında farklı kuş türlerinin metaforik anlamlarına dair bazı mütalaalar yer almaktadır. Fransız ornitolog Philippe J. Dubois ve filozof Élise Rousseau tarafından kaleme alınan *A Short Philosophy of Birds Kuşların Felsefesi* adlı eser ve Tübitak Popüler Bilim Kitapları arasında yayımlanan *Doğa Kuş Gözlem*¹³ ise kuşların yaratılış özellikleri ve biyolojileri ile ilgili hususlar için referans kaynaklarıdır.

Kuşları konu edinen beyitlere bakıldığında, metaforik imgelemenin yer yer olumlu özellikleri yer yer olumsuz özellikleri anlattığı; aynı kuş cinsinin, bazen takdir edilerek bazen de tenkit edilerek şiire konu edildiği görülmektedir. Bu durumun muhtemel sebepleri detaylı değerlendirilecek olup çalışma üç başlıktan oluşacaktır. Birinci başlıkta kuş ve insan arasındaki benzeyen ve ayrışan birkaç yöne işaret edilerek, kuşların şiirde metaforlaşmasına imkan tanıyan zemine işaret edilecektir. İkinci bölümde müspet yönleri ile şiire konu olan kuşlar ve şiire konu oluş biçimleri, üçüncü bölümde ise menfi yönü öne çıkarılan kuşlar incelenecektir. Kuşların, akademik bir araştırmanın konusu haline gelmesi, genelde sanatın ve özelden şiirin gündelik hayattan beslenen doğal yönünü tespit etmeye de yarayacaktır. Bir metafor olarak kuşun, ilk akla gelen ve şiire sıklıkla konu olan çift kanatlılığının dışında birçok sıra dışı özelliğinin sûfî şairin muhayyilesini ve beyitlerini süslediği görülecektir.

2. Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle Kuşlar ve İnsanlar

Kuşların, insanlardan farklılaşan kendilerine mahsus en belirgin özelliği uçmalarıdır. Uçma eylemi; sevdiğinden ayrı kalan ve ancak engelleri aşmak suretiyle belirli bir süre zarfında sevdiğine kavuşabilen insan için arzulanan bir özelliktir. Zira kuşlar insanlara nazaran engelsiz yolları kullanır ve daha kısa sürede menziline ulaşır. Mekânları aşıp, istenen hedefe ulaşmak, kısa bir zamanda uzaklara gidebilmek edebiyatımızda sık rastlanan örneklerdendir.¹⁴ Bunun tipik bir yansımasında Osman Hulûsî Efendi, kuş olma isteğini açıkça ifade etmektedir:

Ben bir kuş olsam uçsam varsam yârın kûyuna

Kanatlarım üzülse düşüp o ilde kalsam

Beyitte uçmanın gayesi *yârın kûyuna varmak* olarak açıkça belirtilmektedir. Dolayısıyla uçmak, sevgili için kanat açmaktır. Bir başka deyişle aşk ehli olmayan,¹⁵ uçmak gibi bir haslete sahip olamaz. Özellikle sâlikin manevî dünyasında şeyhi ile olan duygusal yakınlığında ve gönül bağında, mekândan bağımsız

¹¹ Nevin Akbulut, *Türk Halk Kültüründe Kuşlar* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

¹² Hamit Demir, *Osman Hulûsî Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

¹³ Susanna Davidson vd., *Doğa Kuş Gözlem*, çev. Bahtiyar Kurt (İstanbul: Tübitak Popüler Bilim Yayınları, 2023).

¹⁴ Tuğrul Balaban, "Anadolu Türk Efsanelerinde Kuşlar ve Uçmak", ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017), 132-133.

¹⁵ Aşk, kanatlandırır. Dubois - Rousseau, *Kuşların Felsefesi*, 49.

bir uçma fiilinin şiirlere konu edildiği beyitlerde yer edinmektedir. Söz konusu manevi yolculukla, göçebe kuşların tüy döküp tazelenmeleri arasında bir irtibat kurulabilir. Zira kuşların yol felsefesini anlatan “Yeniden doğmak için insanın kendindeki bazı şeyleri ölüme terk etmesi gerekir” ve “Bir yolculuktan asla aynı dönmeyiz. Orada bir parçamızı bırakır, buraya pek çok şey getiririz”¹⁶ cümlesi, sûfi gelenekteki fena ve beka hallerini anlatmak için müsaittir. Zira kuşların hayatını şekillendiren yolculuk, insanoğlunda manevi bir tekâmül süreci olarak seyr u sülûk şeklinde gerçekleşmektedir. Buna göre her bir mertebede insan, bir kötü halini ölüme terk ederek bir iyiliği doğurmaktadır. Hulûsî Efendi’ye göre ancak ârif olanlar, yani sevgiliyi tanıyanlar ve sabır ehli olanlar bu manevî aleme girip gönül bülbülünü sevgiliye doğru uçurabilir ve manevi yolculuğa çıkabilirler:

Aşk meydânını ârif sabr ile seyrân eder

Kim girer ol âleme cân bülbülü tayrân eder

Yolculuk, sâlikin seyr u sülûkunu imgelemesi bakımından kuşların şiirde metaforlaşmasına imkân tanıyan en elverişli semboldür. Tasavvuf edebiyatında kuşların yolculuğunu anlatan *Mantıku’t-Tayr* adlı eserde¹⁷ biyolojileri, duygusal özellikleri, kabiliyetleri ve yaratılışları birbirlerinden farklı kuşların aynı hedefe doğru padişahlarını aramak üzere uçmaları anlatılır. Bazı kuşlar yolculuk başlamadan önce bazıları ise yolculuğun farklı merhalelerin farklı gerekçelerle vazgeçerler. İşte bu imgelem seyr u sülûk yoluna girme niyetinde olan fakat bu niyetini kuvveden fiile çıkaramayan veya çıkarsa da yolu tamamlayamayan sâlikleri sembolize etmektedir. Tasavvuf düşüncesinde yaygın görüşe göre bu yolu tamamlayan kimse insân-ı kâmindir.

Kuşların sadece kendilerine mahsus özellikleri değil, insanlarla sahip oldukları ortak özellikler de sâliklere mesaj verme gayesi ile şiire konu edilmiştir. Söz gelimi bir yuvaya sahip olmak isteyen muhayyel gönül kuşu, sevgilinin saçlarını mekân tutmalıdır. Bu benzetmede mecaza imkân tanıyan birçok unsur olmakla birlikte ilki, kuşların yuva yapmak için kullandıkları ince ot ve dal gibi malzemelerin, saçla olan benzerliğidir. Başka bir ifadeyle sevgilinin saçları, aşğın ona kavuşma arzusu ile örülmüş ve bir yuvaya dönüşmüştür. Bir diğer benzerlik, saçların birbirine bağlanarak/örülerek yuvaya dönüşmesi gibi bu yuvanın da mensuplarını kendine bağlamasıdır. Sevgilinin saçlarının lüleleri, aşğın maşukuna duyduğu derin duygusal bağın halkalarından birisidir. Son olarak bir diğer vech-i şebek ise tıpkı insanın ve kuşların güven ve barınma gibi temel maddi ihtiyaçları karşılamak için bir yuvada yaşamalarıdır. Yani manevi tehlikelere karşı kendisini koruyabilmek için sâlik, sevgilin manevî ocağından daha güvenli bir yer bulamayacaktır:

Yap yâr ser-i zülfüne bir yuva karâr tut

Ey mürg-i gönül anla ki kuş lânesiz olmaz¹⁸

3. Müspet Özellikleri ile Metaforlaşan Kuşlar

3.1. Ankâ: Tahalluk ve Tahakkuk, Kanaat ve Tevhid

Arapça lügatlerde ankâ’, Farsçada sîmurg adı verilen, Türkçede ise her iki ismin birlikte zikredildiği için Zümrüdüankâ/sîmurg u ankâ olarak anılan muhayyel/mitolojik efsanevî bu kuştur. Ankâ’nın en mühim özelliğinden bir de kimseye muhtaçlık duymadan kendi başına hayatını kanaat üzere devam ettirip örnek temsil niteliği taşımasıdır. Bunun için kinaye yönüyle kanaat sahibi kimselere ankâmeşrep/ankâ-tabiat denilmiştir. Efsanevî olarak Kafdağı’nda yaşamasından dolayı kanaat sahibi olduğu, alçak gönüllüğü temsil ettiği, kimsenin önünde bir şey için eğilmediği, kimseye minnet borcu olmadığı, uzlete

¹⁶ Dubois - Rousseau, *Kuşların Felsefesi*, 7, 96.

¹⁷ Feridüddin Attar, *Mantıku’t-Tayr Kuşların İlahisi*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Sufi Kitap, 2020).

¹⁸ Mezkûr beyitler için sırasıyla bk. Osman Hulûsî Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârende’î*, haz. Ali Yılmaz - Mehmet Akkuş (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2016), 200, 341, 114.

çekilip hayatını kendi kendine idame ettirdiği zikredilir.¹⁹ Ankâ'nın bu sıra dışı kabiliyeti ve özellikleri Osman Hulûsî Efendi tarafından diğer kuşlarla kıyaslanmasını doğurmuştur:

*Her kuş eyleirse de bu cev-v-i havâda tayrân
Kâf-ı ma'nâ-yı kanâatdaki Ankâ başka*

Konunun kanaate taalluk eden tarafı ise daha dikkat çekicidir. Zira ankâ, Türk İslam Edebiyatı'nda sıklıkla bu özelliği imgeleyen bir metaforik unsur olarak beyitlere konu edilmiştir. Osman Hulûsî Efendi bir beytinde özgün bir yaklaşım sergileyerek ankâ kuşunu karga ile zıt özelliklere sahip olarak takdim etmektedir:

*Ey gönül cîfe-i dünyaya gönül verme zâg olma
Perr ü bâl açıp uçup Kâf'a ol ankâ olağör*

Hulûsî Efendi beyitlerinde ankâyı, muhabbeti ve vahdeti arayan, cîfeye ve dehr-i dûna gönül vermeyen, şehadet âleminden gayb âlemine doğru kanat çırpan müstesna bir kuş olarak tavsif eder:

*Bir lahza nazar eylemedi dehre Hulûsî
Ol Kâf-ı kanâatdaki ankâ-yı muhabbet*

Mezkûr iki beyit bir arada düşünüldüğünde Hulûsî Efendi'ye göre ankâ, kanaat bağlamında bir çift yönlülüğün sembolü olur. Beyitlerden anlaşıldığına göre ankâ, dünyaya dair işlerde kanaat ehli iken, sevdâya dair işlerde asla kanaat etmeyen ve sürekli uçan/arayan bir kuştur. Ankâ sembolü, baştaki yol ve adım benzetmeleri, Zât-ı nâmütenâhîdeki seyrin bitimsizliğini hatırlatmaktadır. Ankânın sürekli uçması ve asla yere konmaması da bundan olsa gerektir. Manevî işlerde kanaat, mahrumiyet; sona ulaştığını sanmak, noksanlıktır.²⁰ Neticede kanaat tavrıyla ankâ, dünya nimetlerine karşı minnetsizliği, halkın elindekinden gönül çekmeyi, ilahî hazinenin nimetlerine güvenmeyi, madde ötesindeki mana devletini arzulamayı anlatarak sâlikler için rol model teşkil eden bir semboldür. Zira Osman Hulûsî Efendi'ye göre kanaat, nefse esareti engelleyen, dolayısıyla seyr u sülûke imkân tanıyan vesiledir.²¹

Şairin de ilk dizede açıkça ifade ettiği gibi karga, leş ile beslenmesi²² hasebiyle kınanmakta ve olumsuz bir örnek olarak takdim edilmektedir. "Hz. Nuh (as) yeryüzünün tamamen sular altında kalıp kalmadığı bilgisini getirmesi için kargayı keşfe yollamış ancak o, bulduğu bir leşin başında oyalanarak geri dönmemiştir."²³ Bu yönüyle karga dünyaya rağbet edip de peygambere ittiba etmeyen kimseleri sembolize etmektedir. Öyle ki hadislerde gafil münafıkların ikinci namazını son ana bırakmaları anlatılırken karga benzetmesine yer verilmektedir.²⁴

Karganın kanaatsizlikle itham edilmesine imkân tanıyacak biyolojik özelliği ise buldukları fazla yiyecekleri gömmesidir.²⁵ Umut ve tûl-i emelle²⁶ yarın kaygısı güden ve yüce yaratıcının Rezzâk sıfatına hâlel getiren bu davranış, tasavvuf ehlinin tevekkül ve rıza anlayışına uygun düşmemektedir. Karganın aksine tasavvuf ve halk edebiyatında zor erişilebilecek yüksekliğin tarifinde kullanılan,²⁷ ismi var cismi yok ankâ kuşunun tevhide ve bekâ makamına eriştiği,²⁸ dolayısıyla marifete ulaştığı kabul edilmektedir.

¹⁹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), "Ankâ", 24; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto, 2014), "Ankâ", 51.

²⁰ Süleyman Derin, *Kuran-ı Kerim'de Seyr ü Sülûk - Ahmed İbn Acibe Tefsiri'nde-* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 159.

²¹ Demir, *Osman Hulûsî Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 131-132.

²² Dubois - Rousseau, *Kuşların Felsefesi*, 99.

²³ Fadime Kavak, "Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Karga Motifi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 121.

²⁴ "Bu, münafık namazıdır. (Münafıklar) oturup güneşi gözetir, batışına yakın bir vakitte kalkıp (karga gibi) dört defa yeri gagalar ve Allah'ı az zikreder." Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhü'l-Müslim*, thk. Ahmed b. Rifat b. Osman Hilmi Karahisarî (Türkiye: Matbaatü'l-Âmire, 1915), "Mesâcid", 195.

²⁵ Davidson vd., *Doğa Kuş Gözlem*, 27.

²⁶ İlgili hususlar Mesnevî'de karganın vasıfları olarak yer almaktadır. Detaylı bilgi için bk. Celâleddîn-i Rûmî Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerîf*, çev. Süleyman Nahîfî (İstanbul: Timaş, 2014), 528.

²⁷ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar* (İstanbul: Ötüken, 2015), 71.

²⁸ Kemaleddin Demiri, *Hayatü'l-Hayvân Tercümesi Havas ve Esrarı* (İstanbul: Meral Yayınları, 1973), 225.

Bir başka ifadeyle ankâ, bu fani alemde fenâ bulmuş, gözüne Allah'tan başkası görünmeyen bir tevhid kuşudur.²⁹ Osman Hulûsî Efendi ise meselenin hem ahlaka hem metafiziğe taalluk eden taraflarını bir beyitte cemederek adeta, tahalluku tahakkukun öncüsü kabul eden bir perspektifle kanaat ehli ankânın kesretten kurtulup vahdete erişebileceğini ifade etmektedir:

Her cîfeye gönül indirme ankâ-yı murg-i vahdet ol

Bu bezm-gâh-ı kesretde yârı bul ehl-i halvet ol³⁰

Metafizik alana dair tevhid tecrübesi söz konusu olduğunda kuşlar arasında ismi var cismi yok ankânın metafor olarak kullanılması, diğer kuşların metafor olarak kullanılmasından farklı bir zemindedir. Zira mecaz, soyut mananın somut bir şeye giydirilmesinden ibarettir. Anka muhayyel bir kuş olmakla, diğerlerinden farklı olarak şiirde beşeri-ahlaki özelliklerin değil, tevhid tecrübesinin; bir başka deyişle soyut mananın soyut sembolü olmuştur.

3.2. Bülbül: Aşk ve Feryâd

Bülbül, âşıklığın özge timsali ve sesinin müstesna güzelliği³¹ ile anılan bir motif olarak aşığı sembolize etmektedir. Söyleyen, çılgın ve çaresiz kimliği ile bülbül, güzeli övmenin ustasıdır.³² Bu imgelemede bülbülün gülle bir araya gelmesini, gülün dikenini engeller. Lakin bülbül, güle olan muhabbeti ve onun hatırı için bu dikenleri hoş görmekte, başına gelecek sıkıntılara sabır ve rıza göstermektedir. Şairler, yıllar boyunca bülbülle gül arasındaki bu mecazi aşkı, şiirlerinde sonsuz bir ilham kaynağı olarak değerlendirmişlerdir. Bülbül, gül için fedakârlıkta bulunmuş, kanını akıtmış, hatta gülün daha güzel olması için çeşitli yollarla katkıda bulunmuştur. Bülbülün diğer kuşlardan farklı olarak gece de ötmesi,³³ ayırt edici bir özelliğidir. Bundan dolayı şairler bülbülü, aşkın içten ve derin duygularını ifade eden bir sembol olarak görürler ve kendilerini bülbüle benzetirler. Osman Hulûsî Efendi, bu geleneğin temsili sadedinde sevdiğinden ayrı kalmanın neticesinde adeta bir gül dalında şakiyan³⁴ bir bülbüle dönüştüğünü ifade eder:

Hulûsî ayrı düşdü bülbül-veş şu gülistândan

Murâdı vasl iken tağyîr-i hâl-i infisâl oldu

Âh eyleyeli inleyeli bu dil-i vîrân

Gülşende figân eyleyici bülbüle döndü

Bülbülün, gülistanda olmasının tasavvufi bir anlamı da vardır. Bülbül, güle duyduğu aşktan dolayı tasavvuf yolundaki sâlik ve tâlibi temsil eder. Hızır'a misal olan zat mürşid-i kâmil, gül bahçesi ise tasavvuf mektebidir.³⁵ Bundan dolayı bülbülün gülistana erişmek istemesi gibi âşık sevgiliye, mürid mürşide kavuşmak için gayret içindedir ve vuslata engel muhtemel tehlikelerden korunmak istemektedir. Bülbüller yilandan çok korktukları için yuvalarını gül bahçelerine yaparak yılan tehlikesinden korunmak isterler. Tasavvufta nefsi istekleri temsil eden yılan figürü, sevgiliye ulaşmakta engel teşkil eder.³⁶

²⁹ Kezban Gündüz, *Ravzatü't-Tevhîd Adlı Mesnevînin İncelenmesi ve Tenkidli Metni* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2006), 68-69.

³⁰ Ankâ ile ilgili beyitler için sırasıyla bk. Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 280, 79, 26, 410.

³¹ Gövdesi kızıl kahverengi ve karnı boz renkli ola bülbüller genelde dalların arasına saklandığı için görüntüsünden ziyade sesi ile tanınmaktadır. Zira bülbül; kolaylıkla görülmez, çalıkların ve yaprakların arasından güzel ötüşü duyulur. Detaylı bilgi için bk. Ornit.org, "Bülbül", (29.05.2024).

³² Pala, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, "bülbül", 77.

³³ Cemal Kurnaz, "Bülbül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22 Mayıs 2024.

³⁴ Benzer bir şekilde Ahmed Gazzâlî şöyle der: "Bülbülüz coşkunun dalında şakırız seni." Ahmed Gazzâlî, *Âşıkların Hâlleri Sevânihu'l-Uşşâk*, çev. Turan Koç - Mehmet Çetinkaya (İstanbul: Hece Yayınları, 2019), 81.

³⁵ Gündüz, *Ravzatü't-Tevhîd Adlı Mesnevînin İncelenmesi ve Tenkidli Metni*, 57.

³⁶ Emel Nalçacıgil Çopur, "Sembollerle İfade ve Deh Murg-ı Şemsî", ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017), 201.

Bülbülün güle olan bitmeyen iştihakı, âşık için rol model teşkil etmekte ve bülbül ideal âşık tipinin örneğini temsil etmektedir. Müridin vuslatı olarak anlatılan husus, ıstılahla ifade edilecek olursa *fenâ fi'ş-şeyh* makamıdır. Müridin müridinde fenâ bulma hali, bülbülün gül ile aynileşmesi olarak tasvir eder. Ancak her ne kadar mürid bu fenâ mertebesine ulaşsa ve aşsa maneviyatı kendisine tanıtan şeyhini anmaktan geri kalmamalıdır. Bir başka ifadeyle yol geçilmiştir ama geçilen yolun unutulmaması, sonraki menziller için önemlidir:

*Bülbül gül gül oldu bülbül
Ammâ yine zikr-i gül eyler*

Meselenin bir diğer yorumu ise bülbülün sâliki, gülün Cenâb-ı Allah'ı sembolize etmesinde belirir. Buna göre Yesevî'nin de *Seherde öter bülbüller, gül yâdından her zamân / Sen ötüversen ne olur, Hak yâdından her zamân*³⁷ beytinde belirttiği üzere sevdiğini sürekli anan ve onun için feryâd edip duran bülbülde, tasavvuf yoluna girenler için güzel bir örnek vardır.

Bülbül ve gül arasındaki ilişkinin bir başka benzetme veçhesi adından da anlaşılacağı üzere gülün gülmekle, bülbülün ise gülden ayrı olduğu için ağlamakla maruf olmasıdır. Bazı beyitlerde vuslat ve firkat, sekr ve sahv, ağlamak ve gülmek, susmak ve konuşmak gibi zıtlıkların sâlike ve insan gönlüne atfedildiği ifadeler söz konusudur. Tasavvufi perspektiften bakıldığında bu durum manevî halin değişkenliğini ve süresizliğini anlatan hadis-i şerifi³⁸ hatırlatmaktadır. Zira telvîn, insanın maneviyatında gerçekleşen tağyir ve tebdil halidir.³⁹

*Gâh gül vechini seyr ile gülerdin gül tek
Gâh bülbül gibi feryada gelirdin n'oldu sana*

Bülbülün şiire konu olan bir diğer özelliği ise, güle olan olanca aşkı ve iştihakına rağmen umarsızlığa terk edilmesidir. Genelde bülbül ayrılığın derdi ile gamlı, gül ise bülbüle karşı umarsız ve ilgisizdir.⁴⁰ Hulûsî Efendî'ye göre gül, bülbülün durumuna karşı umarsız değildir. Fakat bu umarlılık, gülün bülbülün gamından neşe duyması şeklindedir. Hiç şüphesiz bu yakıştırma gül kelimesinin çift anlamlılığının tesiri vardır. Yani bir çiçek olarak sevgiliyi sembolize eden gül, gülmekle muttasıftır. Fakat Hulûsî Efendi, bülbül seher vaktinde ağlarken gülün gülmesini de hayretle kaydetmektedir:⁴¹

*Bülbülün nâle-i cânghâhına ursa gûşun
Açılıp hande kılar ol gül-i nâyâb seher*

*Seherde bülbül ağlar gül ise handândır aşkımdan
Ne hikmet biri handân diğeri giryândır aşkımdan*

Bülbülün olumlu özellikleri sembolize eden yaygın kullanımının aksine Hulûsî Efendî'nin bülbülü pervane ile kıyasladığı ve eleştirdiği dikkat çekici bir yaklaşım olarak görülmektedir. Buna göre bülbül, aşkımdan dolayı zâr ederek muhabbetini izhar ve muhabbetin sırlarını ifşa etmektedir. Hal böyle olunca

³⁷ Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, ed. Mustafa Tatçı (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017), 335.

³⁸ Rivâyete göre Hanzala el-Useyd (r.a), Hz. Ebûbekir'e "Rasûlullah'ın (s.a.v) yanında olduğumuzda, bize cenneti ve cehennemi hatırlatıyor, sanki görmüş gibi oluyoruz. Rasûlullah'ın (s.a.v) yanından çıktıktan sonra ise hanımlarla, çocuklarla ve geçim sıkıntısı ile meşgul oluyoruz. Bu sebeble çok şeyi unutuyoruz." demesi üzerine ikisi birlikte durumu Hz. Peygamber'e ilemişler, o ise şu cevabı vermiştir: "Nefsim elinde olan Allah 'a yemin olsun ki siz benim yanımda bulunduğunuz hali muhafaza edip zikre devam edebilseydiniz melekler sizinle yataklarınızda ve yollarınızda musafaha ederlerdi. Fakat ya Hanzala bazen öyle bazen böyledir." Rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v) "Bazen öyle bazen böyledir." ifadesini üç defa tekrar etmiştir. Müslim, "Tevbe", 12.

³⁹ Eşref Ali Tânevî, *Hadislerle Tasavvuf* (İstanbul: Umran Yayınları, 1995), 39.

⁴⁰ Cihan Okuyucu, *Divan Edebiyatı Estetiği* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 39.

⁴¹ Demir, *Osman Hulûsî Efendî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 394.

Hulûsî Efendî'ye göre sessizce⁴² yanıp kendisi yaşamak için muhtaç olduğu en kıymetli varlığı olan canını sevdiğine feda eden ve sevdiğinde fena olan pervane daha makbul, pervanenin aşkı daha samimidir. Hulûsî Efendi çığırkanlığı ve yüksek sesi ile bilinen târâc kuşunu şiirine konu ederek, aşığın içinde bulunduğu hali ve yaşadığı derdi ifşa etmesini, özetle konuşmasını eleştirmektedir.⁴³ Firkatî anlatan bu durumun aksine pervanenin ateşte yanmasında vuslat, fenâ ve bekâ, sevdiği ile aynileşmek ve olgunlaşmak söz konusudur:

Eytdi ki yanıp cân vere pervâneeler âsâ

Ammâ yine ızmâr ola esrâr-ı muhabbet

Muhabbet şem'inin pervânesi ol var Hulûsî'yâ

Anın bezminde cân îsâr edip bu bâl ü perden geç

Gülistânda havâ-yı nâle kılmam andelîb- âsâ

Yanıp pervâne tek cândan nihân giryânlığım vardır

Gerek Türk İslam Edebiyatı geleneğinin bülbülü konu edinen beyitlerine gerekse Hulûsî Efendî'nin şiirlerine bakıldığında bülbülün; sesi, aşkı, çaresizliği, gece uyanık olması, ağlaması, dikene göğsünü açması, çile çekmesi⁴⁴ gibi hususların öne çıktığı görülmektedir. Fakat sıradışı bir örnek olarak Hulûsî Efendî'nin birkaç beytinde bülbülün ancak bir sembol olduğu, maneviyat ve tevhid meselesinde payının olmadığı açıkça ifade edilmektedir:

Ne pervâne bilir anı ne bülbül zâr ile anlar

Bu bir sırr-ı nihândır kim görünür hep ayândandır⁴⁵

3.3. Doğan / Şahbâz: Av ve Avcı

Yırtıcı kuşlar zümresinden olan doğan, Türk İslam Edebiyatı'nda kendisi ile ava çıkılan bir kuş olarak yer eder. Kudretin ve zaferin temsili olarak bahsedilen doğan dîvân şiirinde, bazen bâz, bazen şahbâz olarak zikredilmektedir. Doğanın; dîvân şiirinde karga, baykuş, sinek gibi bazı kanatlılarla mukayese edildiği, birlikte zikredildiği beyitlere rastlanılmaktadır. Keskin görüşü ile doğan; sevgilinin kalbini, manevi bir mertebeyi veya düşmanını avlar şekilde temsil eder. Doğanın yüksekte uçuşu, şairler için benzetme unsuru olmuş ve klasik şiirde sıklıkla kullanılmıştır.⁴⁶ Öyle ki doğanlar 300 metre yükseklikten avlarını tespit edebilecek bir kabiliyete⁴⁷ sahiptirler, avına doğru 300 km hızla⁴⁸ hareket ettiği bilinmektedir. Bu yönüyle doğan, müridini bir nazarıyla ansızın avlayan mürşidi⁴⁹ simgelemektedir. Onların söz konusu uzaklıktan avını görmesi ve avından gözünü ayırmadan dikkat kesilmesi de Osman Hulûsî Efendî'nin muhayyilesinde, rabita yapan ideal bir sâlike benzetilmiştir.⁵⁰ Türk mutasavvıfları üzerinde derin tesirleri

⁴² Öyle bülbülleriz ki gül mevsimi susmaktayız dizesiyle Hâfız Şirâzî, susan bir bülbülü konuşanlara üstün tutmaktadır. Beyit için bk. Hafız-ı Şirâzî, *Hafız Dîvânı*, çev. Abdülbaki Gölpinarlı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), 338.

⁴³ Sırrımız hamr gibi içmeyi mest etmez / Sırrımız ketm ederiz fasl ile târâc değiliz Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 98.

⁴⁴ "Bülbülün hafif ve biteviye aynı sesi çıkararak ötüşüne çilemek denir. Çile bülbülüm çile atasözünün kaynağı budur." Detaylı bilgi için bk. Abdülbaki Gölpinarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015), 79.

⁴⁵ Bülbül konulu mezkûr beyitler için sırasıyla bk. Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 48, 303, 341, 16, 51, 226, 25, 32, 57, 53.

⁴⁶ Ömer Zülfe, *Şiirin İzinde Sözü'n Gölgesinde: Osmanlı Şiirinden Kelimeler, Kavramlar, Deyimler* (Cağaloğlu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 100.

⁴⁷ Davidson vd., *Doğa Kuş Gözlem*, 70.

⁴⁸ "Avlanmak için yüksek hızlı uçuş kabiliyetine sahiptir. Tüy yapısı sertliği, kanatları ve kuyruğunun uzunluğu avlanırken hızlı ve kesin manevralar yapmalarına ve hava akımını daha iyi kullanmalarına yardımcı olur." Ornito.org, "Ulu Doğan", (29.05.2024)

⁴⁹ Tasavvuf tarihinin mühim simalarından Abdülkâdir-i Geylânî'nin lakabı, karşılaştığı kimseleri nazarıyla tesiri altına aldığı için bâzu'l-eşheb olarak kaydedilmektedir. Süleyman Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Ocak 2024).

⁵⁰ "Avcılar avlarını yakalamak için şahin kuşu kullanırlar. Avcı şahini bırakır, şahin semada gezinir. Nerede tavşan var, nerede keklik var, hemen yerini tesbit eder. Avının üzerinde dönmeye başlar. Avcı şahinin döndüğü yere gider avı yakalar. Tavşan veya

bulunan Ahmed Yesevî ise doğanın bu keskin bakışlılığını da zımnın ima ederek mürşid-i kâmilin nazarını öne çıkarır ve mürşidlerin doğan gibi kabiliyetli ve himmeti yüksek kimseleri avlayacağını şöyle belirtir:

*Kara şahin kayrılarak kanat çırpar
Âşık odur, ten-cânını ateşe yakar
Pîr-i mugan nazar kılıp ona bakar
Doğan gibi kanat çırpıp uçar, dostlar⁵¹*

Cenab-ı Allah uyarmayı arzu ettiği kullarına avcı misali velilerini gönderir. Avını yakalayan mürşid, irşadını yapar, hedefe ulaşmasına vesile olur. Bazı büyüklere tuttuklarını koparttıkları için buna benzer nisbeler verilmiştir. Maneviyattaki güç ile avlarını Allah'ın huzuruna getirmeleri bakımından veliler doğan kuşuna benzetilmiştir.⁵² Osman Hulûsî Efendi'nin şiirlerden doğan hem düşmanını hem de arzu ettiği kutsal bir gayeyi avlayan/elde eden şeklinde şiire konu olmuştur.

*Baykuş ile bekleme vîrâne bucağını
Çık şikâra nefsini yoldaş ol şehbâz ile*

Mevlânâ Mesnevî'deki bir hikâyesinde ise baykuşların arasına düşen doğanın: "Bana tabi olmak yücelmeye sebep olur. Tabi olan baykuşa o, doğanlaşır!"⁵³ kelamıyla insanın iyilere benzeme eylemini tasavvufun sağladığı gibi güzele doğru meylin olması gerektiği şeklinde hatırlatmıştır. Mesnevî'de yer alan bir diğer beyte göre de kuşların hangi zümreye mensup olduğu biyolojik yapılarıyla değil meyil ve tercihleriyle: "Baykuş da olsa padişaha meyli verse o yüce bir doğandır."⁵⁴ Neticede sâlik; yerde, viranede vakit geçiren baykuşa mukabil yücelerde dolaşan ve nefsinin avlamaya çalışan doğan gibi olmalıdır. Zira "akıllı kişi, yıkık yerde beklemez."⁵⁵

Doğan kuşunun, genellikle yüceliğin ve hâkimiyetin sembolü olmasından, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), doğanı eserindeki birçok yerde üstün niteliklere sahip kâmil insanları tarif etmek için kullanmıştır. İnsan-ı kâmil olarak manevîyat kapısını açıp, yükseklerde dolaşan doğan, kemâl sıfatlarla dünyevi perdeleri geçip manevîyat iklimine kanat açan, akıl kapısını terk ederek gayb âlemlerinde seyreden kişiyi temsil eder. Yani, bu metafor, insanın içsel zenginliklere ulaşması, gerçek bilgiye erişmesi ve gafletten uzaklaşmasıyla ilgili bir derinlik içerir.⁵⁶ Osman Hulûsî Efendi'nin şiirlerinde de doğanın bu kutsallığına atıf yapacak şekilde beyitler mevcuttur. Avcı olması yönüyle gönle çok benzeyen kuş türü, sarp kayalıklarda dolaşan ve yuva edinen doğandır. Meselenin tasavvufi tarafında sarplıklarda kurulan bu yuva, insanoğlunun şehadet aleminde hayatını sürdürürken mazhar olduğu Hakk'ın sırlarını korumakla mükellef olan gönlü imgelemektedir:

*Hudâ'nın mahrem-i râzî gönüldür
Makâm-ı kuds şehbâzı gönüldür*

*Şehbâz-ı Kudse lânesin
Şem'-i ruha pervânesin*

keklik, şahini görünce siner, çünkü yerinden kıpırdasa, şahin hemen kapacak. Bunu bildiği için yerinden kıpırdamaz, gözü de şahindedir. Avın gözü şahinden başkasını görmediği için, avcı gider avı yakalar. İşte râbita da böyledir." İsmail Palakoğlu, *Gönülleri Sultanı Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi* (Malatya: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2004), 248.

⁵¹ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 332.

⁵² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, "bâz", 73.

⁵³ Mevlânâ, *Mesnevî*, 192.

⁵⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, 660.

⁵⁵ Celâleddîn-i Rûmî Mevlânâ, *Mektûbât*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1963), 35.

⁵⁶ İsmail Hakkı Nur, "Mesnevî'de Hayvan Karakterleri (Metaforları)", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2017), 40.

Bir âşık-ı dîvânesin

Bilmem ki sen nesin gönül⁵⁷

3.4. Keklik: Kanatlı Yer Kuşu

Keklik; gövdesi kalın, ahenkli ötüşü ve sekişiyle tanınan bir kuş cinsidir. Özellikle sesi ve yürüyüşü üzerinden yapılan teşbih ve mecazlarla, keklik sevgili, âşık veya rakip gibi farklı bağlamlarda kullanılır. *Sekmek* terimi, keklik için sıkça kullanılan bir ifadedir ve çevik bir şekilde zıplayarak yürümeyi ifade eder. Kekliğin sekişi, edebiyatımızda sevgilinin yürüyüşü ile ilişkilendirilir. Şiirlerimizde, sevgilinin yürüyüşü ve salınışı, adeta kekliğin sekişiyle özdeşleştirilir. Bu sayede, sevgili-keklik ilişkisi, özellikle yürüyüş benzerliği üzerinden vurgulanır. Keklik ve yürüme arasında ilgi kurulmuş olması, onun kendine mahsus biyolojik özelliği ile de uyumludur. Zira keklik, her ne kadar kanatlılar cinsinden olsa da zamanın çoğunu yerde geçiren bir türdür.⁵⁸ Hulûsî Efendi'de bir şiirinde sevgilinin nazlı nazlı yürüyüşünü kekliğe benzetir:

Keklik gibi nâz ile yürüyen ayaklara

Bülbül tek âvâz ile söyleyen dudaklara

Kadîr gecesindeki doğan o şafaklara

Karşı düşüp ayaktan kurbân olasım gelir⁵⁹

4. Menfi Özellikleri ile Metaforlaşan Kuşlar

Kuşların, doğaya renk ve canlılık kattıkları olumlu tasvirleri karşısında, insanların yaşam hevesinin kırılmasına vesile olan olumsuz tipler olarak çeşitli eserlerde simgelerle işlendikleri görülmektedir. Türk edebiyatında kuşların olumlu tipler olarak konu alınması kadar olumsuz tiplerin de varlığı, yapılan akademik çalışmalarla ortaya konulmaktadır. Edebî eserlerdeki güzellik ve çirkinlik, dış görünüşten ziyade davranışın ve ahlâkın simgesi olarak ifade edilir. Tasavvufun ahlâkî bir ilim olması bakımından, şiirdeki olumlu veya olumsuz tipler, insan ahlâkına ayna tutar. Tasavvufta kötü ahlâkî tarif etmek için hayvan sembollerinden ve özellikle farklı kuş türlerinden faydalanılmış; kötü ahlâklı kimseler, farklı öğelerle kuş şeklinde tasvir edilmiştir. Bu başlıkta baykuş, kaz, yarasa ve karga konu edilecektir.

4.1. Baykuş: Virane Bekçisi

Geceleri uçup, gündüzleri yuvasından çıkmayan, yırtıcı kuşlardan olan baykuş, tabiatı iktizasınca diğer kuşların yuvalarına girerek, onların yumurtalarını, yavrularını yeme alışkanlığından dolayı pek sevilmmez. Viran yerleri mesken tuttuğu bilinir. Gündüzleri dışarı çıkacak olursa başka kuşlara yem olabilir. Eski Arap ve doğu gelenekleriyle mitolojik anlatılarda baykuş uğursuz sayılır. Hatta eski Arap geleneğinde katledilen kimsenin intikamı alınmadığı takdirde öldürülen kişinin ruhunun baykuş şekline girerek kendi kabrinin başında çok susayarak kabrinin sulanması yönünde öttüğüne inanırlar. Ne zamanki intikamı alınırsa uçup gittiğini söylerler.⁶⁰ *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*'de baykuşa yer veren tek beyit şöyle geçmektedir:

Baykuş ile bekleme vîrâne bucağını

Çık şikâra nefsinin yoldaş ol şebhâz ile⁶¹

Mezkûr beyitte ve şiir bakiyyemizin birçok örneğinde ifade edildiği gibi baykuş viranelerde beklemekle maruftur. Bahsi geçen viranelik, tünedikleri yapının eskiliğini ve temiz olmayışını imgelemektedir. Zira şiirin ikinci mısraının delaletiyle anlaşılmaktadır ki baykuş, nefsinin tezkiye etmediği için kirli viranelerle imgelemektedir. Kuş cinsi içinde uzun ömürlülüğü ile bilinen baykuşlar, ahırlar ve çürümeye yüz

⁵⁷ Doğanı konu edinen mezkûr beyitler için sırasıyla bk. Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 289, 66, 185.

⁵⁸ Davidson vd., *Doğa Kuş Gözlem*, 69.

⁵⁹ Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 87.

⁶⁰ Demiri, *Hayatü'l-Hayvân Tercümesi*, 206.

⁶¹ Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 289.

titmuş yaşlı ağaçları mesken edinmekle⁶² sûfî şair için, nefisini arındırma iradesi olmayan ve içinde bulunduğu mekân ve şartları kanıksamış, dünyanın geçici olduğunu idrak etmeyen gafil kimseleri sembolize etmeye elverişli bir metafordur. Zira baykuş yuvası, kötülerin ebedi yaşayacaklarını sandıkları dünyayı temsil ettiği için viranedir. Bu bağlamda baykuşun şahsında dervişlere beyitte de olduğu gibi nefisini öldürmekle gafletin karanlığından rahmetin nuruna, şehadet aleminden zat alemine erişebileceği salık verilmiştir. Mevlânâ baykuşa mukabil ankâyı konumlandırırken, Hulûsî Efendi doğanın yoldaşlığını telkin etmektedir. Hal böyle olunca zaten bilindiği üzere kuşlar hiyerarşisinde ankâ en zirveye konumlanmakla insân-ı kâmilî, baykuş ise tekamülü hedefleyen ve bu uğurda gayret eden sâlikleri simgelemektedir.

4.2. Kaz: Hırs ve Kurnazlık

Sûfî telifatın kazı konu edinme biçimi genellikle Hz. Mevlânâ'nın Mesnevî'de kazı hırsıla özdeşleştirilmesi etrafında şekillenmektedir. Buna göre "Kuşlardan dört tane al, onları kendine alıştır."⁶³ âyetini işari bir yaklaşımla yorumlayan Mevlânâ dört kuşun değiştirilmesi gereken dört kötü ahlak olduğunu ve bunların kuşlarla imgelendiğini söylemektedir. Buna göre kaz, hırsın sembolüdür.⁶⁴ Bu kuş türünün yaratılış özelliklerine bakıldığında da sûfîlerin yüklediği özelliğin yanlış olmadığı görülecektir. Zira kaz, kurnazlıkta diğer kuş türlerinin fevkindedir.⁶⁵ Fakat Hulûsî Efendi'nin kazı konu edindiği beyit ona yüklenen ahlaki özelliklerle ilgili bir ima içermemektedir:

Ezel mazhariyyetin bunda temâsîlidir

Ördek ördekler ile derilir kaz kaz ile⁶⁶

Beyitte dikkat çekici olan husus göl ve göletlerde yaşamakla⁶⁷ birbirlerine benzeyen ördek ve kazın, birlikte zikredilmesidir. Bu durumu anlaşılır kılmaya imkân tanıyan ifade, beytin ilk dizesinde yer alan ezel kavramıdır. Kanaatimizce beytin bütünlüğü, Hz. Peygamber'in (sav) "Ruhlar düzenli ordular gibidir. Orada birbirleri ile tanışanlar bu dünyada da ülfet ederler. Tanışmayanlar ise bu dünyada da dostluk etmezler."⁶⁸ hadisine tercüman olmaktadır. Buna göre aynı âlemde yaşayan fakat meşrep farklılıklarından dolayı birlikte yaşamayan insanların durumu aynı gölde yaşayan fakat birlikte gezmeyen ördek ve kazların durumu ile imgelenebilir. Burada bir diğer benzetme unsuru söz gelimi piyade ve tank bölüklerinin, askerlerle aynı eğitim sürecinden geçmiş ve benzer kabiliyetlere sahip kimselerce komuta edilmesidir. İlgili hadisin tasavvufî yorumunda bu duruma kısmen işaret eden Tânevî, meşrep münasebeti olan kişiler arasında müşid-mürîd ilişkisi olabileceğini söylemektedir. Aksi halde müşid, kendisine manevi süluk için gelen bir talibi meşrep farklılığından dolayı başka bir şeyhe yönlendirebilmektedir.⁶⁹ Bizce konunun beyitte daha öne çıkan tarafı ise aynı meşrepteki kişilerin aynı şeyh efendinin terbiyesine talip olmaları ve ihvan kardeşliğidir. Zira "Kaz kazla, daz dazla kel tavuk horozla" atasözü de herkesin kendi meşrebi ve durumuna uygun kimselerle arkadaşlık etmesini anlatmaktadır.

4.3. Yarasa: Zikir ve Gaflet, Nur ve Zulmet

Mağaralarda ve sarp kayalıklarda yaşayan yarasaların en bilinen özellikleri; gündüzleri uyurken geceleri avlanmaları ve yüksek sesle çıkardıkları ultrasonik ses dalgalarını kullanarak yönlerini tespit etmeleridir. Şiirde yalnızlığı, talihsizliği ve hüznü ifade için de yarasa temsilinden faydalanılırken⁷⁰ tasavvuf

⁶² Davidson vd., *Doğa Kuş Gözlem*, 69.

⁶³ el-Bakara 2/260.

⁶⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, 528.

⁶⁵ Dubois - Rousseau, *Kuşların Felsefesi*, 44.

⁶⁶ Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 289.

⁶⁷ Davidson vd., *Doğa Kuş Gözlem*, 59.

⁶⁸ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zehîr b. Nâsir en-Nâsir (Şam: Dâru Tavki'n-Necât, 2000), "Enbiyâ", 3.

⁶⁹ Tânevî, *Hadislerle Tasavvuf*, 143.

⁷⁰ Ömer Savran - Yusuf Can Tıraş, "Sebki Hindî'de Kuşlar", ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017), 108.

kültüründe ise hakikate kör olmanın temsilidir. Hulûsî Efendi yarasaı en bilinen özelliği ile şiirine şöyle konu etmektedir:

Göz yumar gâfil olan hâba misâl-i huffâş

Anı rencide kılar tal'at-ı hûbân seher⁷¹

Ziya Paşa'nın *Rencide olur dide-i huffâş ziyadan⁷²* dizesi ile anlam ve kavram ortaklığına sahip olan bu beytin kendine özgü yönü, bütün bir günü uyuyarak geçirmesine rağmen sadece seher vaktinin aydınlığının öne çıkarılmasıdır. Buna göre yarasa güneşin ilk ışıklarından rahatsız olmaktadır. Hiç şüphesiz beytin ilk mısraının da delaletiyle ifade edilmelidir ki Hulûsî Efendi, gündüz vaktinin sair dilimleri ile değil de seher vakti ile ilgilenmekte ve sâlikleri yarasa misali bu vakti heba edenlerden olmamaları için uyarmaktadır. Seher vakitlerinde bağışlanma dilemek muttakilerin vasfı⁷³ olması hasebiyle sûfilerce öne çıkarılmıştır. Bu cümleden olmak üzere seher vaktine ayrı bir önem veren ve bir şiirinde ağaç ve bitkilerin, kuş ve balıkların seher vakitlerinde Hakk'ı tesbih ettiklerinden söz etmektedir.⁷⁴ Elbette yarasa, bu vakti heba etmekle hemcinslerinden ayrılan kötü bir örnektir. Yeryüzündeki ışığın kaynağı güneş ve varlığın kaynağı da Allah olduğu için gafil kimseler Hakk'ın en-Nûr isminden haberdar olmayan kimselerdir. "Bu açıdan bakıldığında İbnü'l-Arabî'nin düşünce sisteminde güneş, varlığın birliği ve mahlûkatın Allah'a muhtaçlığının sembolüdür."⁷⁵

4.4. Karga

Gurâb ve zâğ kelimeleri ile şiirlere konu olan karga, çirkin sesinden ötürü bir hiciv unsuru olarak edebî eserlerde ve halk kültüründe menfi anılan kuşlardandır.⁷⁶ "Bütün semavi dinlerin ortak bir dille hikâye ettiği Hâbil ile Kâbil kıssasında, ilk defin işlemine rehberlik eden hayvan bir kargadır. Ne var ki o, yaptığı gayr-i şuuri bu hizmetine mukabil insanların zihin dünyasında daha çok olumsuz taraflarıyla anılan bir figür olmaktan kurtulamayacaktır."⁷⁷ Ankâ başlığında zikredilen beytin dışında Osman Hulûsî Efendi, kargayı çirkin sesiyle şiirine konu etmektedir:

Ağyârı koy ol meclis-i dildâra götürme

Bülbül sanuban zâğı o gülzâra götürme⁷⁸

Karga sadece kötü sesiyle değil kelimenin etimolojik kökenine bakıldığında kötü sözüyle de olumsuz bir imgedir. Zira Dede Korkut Destanları'nda *kargamak*, Uygur dilinde, *kargımak*; küfürlü sözler etmek, bedduada bulunmak gibi anlamlar taşıdığından, dilde, inançta ve efsanelerde hep olumsuz olarak görülmüştür.⁷⁹ Gülşehrî (öl. 1317'den sonra) *Dâstân-ı Tûtî vü Zâğ* hikâyesine göre birisi, papağan ile kargayı bir kafesin içine koymuştur. Papağan güzel sesiyle şarkılar söyleyip çeşitli hoş nağmeler terennüm ederken aynı ortamda karga da kötü sesiyle bağırılmaktadır. İlgili betimlemeden de anlaşılacağı üzere karga ile aynı kafeste kalmak papağan için zulümdür, tabiatına aykırıdır.⁸⁰ Bu minval üzere Hulûsî Efendi de yukarıda mezkûr beytinde irfan ehli olmayı gönül meclisine götürmenin kargayı gül bahçesine götürmek kadar yanlış olduğunu ifade etmiştir.

⁷¹ Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 49.

⁷² Ziya Paşa, *Tercî-i Bend ve Terkîb-i Bend*, haz. Osman Koca (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 48.

⁷³ ez-Zâriyât 51/18.

⁷⁴ Arz u semâ ins ü melek tuyûr u vuhş suda semek / Senden dilerler hep dilek yâ Rabbenâ va'ğfir lenâ; Ol demde ins ile melek raksa gelir çarh-ı felek / Hû Hû deyü suda semek feryâd eder vakt-i seher. Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 5, 50.

⁷⁵ Osman Nuri Karadayı, "İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi", *Ekev Akademi Dergisi* 86 (2021), 454-455.

⁷⁶ Hayriye Durkaya, "Fehîm-i Kadîm Divanı'nda Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/5 (2014), 15.

⁷⁷ Kavak, "Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Karga Motifi", 118.

⁷⁸ Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 253.

⁷⁹ Balaban, "Anadolu Türk Efsanelerinde Kuşlar ve Uçmak", 172.

⁸⁰ Kemal Yavuz, *Gülşehrî'nin Mantıku't-tayr'ı (Gülşen-nâme)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007).

5. Sonuç

Çalışmanın neticesi kabilinden hususlar maddeler halinde değerlendirilecek olursa:

1. Sûfî şairler, şiirlerinde sûfî söylemin imkanını ve işlevselliğini artırıcı bir unsur olarak kuşlara metaforik bir anlam yüklemişlerdir.

2. Sûfî şairlerin kuşlara yükledikleri anlamlar, genellikle kuşların biyolojik ve fitri özelliklerine uygun olarak metaforlaşmış; bazen de şairlerin muhayyilelerindeki anlamlar mecaz olarak kuşlara yüklenmiştir.

3. Türk İslam Edebiyatı geleneğinin 20. Yüzyıldaki temsilcilerinden Osman Hulûsî Efendi, bir yandan gelenekten tevarüs eden mana ve imgelerle şiirini inşad ederken öte yandan nevi şahsına münhasır yaklaşımlarla kuşları, metaforik bir unsur olarak şiirin malzemesi haline getirmiştir.

4. Osman Hulûsî Efendi'nin olumlu özellikleri ile şiire konu ettiği tek mitolojik kuş ankâ, tasavvuf düşüncesindeki tahalluk ve tahakkuk bütünlüğünü kanaat ve tevhid özelinde sembolize etmektedir. Metafizik alana dair tevhid tecrübesi söz konusu olduğunda kuşlar arasında ismi var cismi yok ankânın metafor olarak kullanılması, diğer kuşların metafor olarak kullanılmasından farklı bir zemindedir. Zira mecaz, soyut mananın somut bir şeye giydirilmesinden ibarettir. Muhayyel bir kuş olan anka diğerlerinden farklı olarak soyut mananın soyut sembolü olmuştur.

5. Bülbül, genellikle sevgiliye olan düşkünlüğü ile aşığı sembolize ederken, Hulûsî Efendi pervaneyi bülbüle tercih etmektedir. Zira bülbül, zar edip ağlarken pervane varlığını ateşle dağlamakta, sevdiği yolunda en kıymetli varlığı olan canını feda etmektedir. Fakat nihai kerte de manevi tecrübe ve tevhid yolculuğu söz konusu olduğunda her ikisi de ancak mecazda kalmışlardır. *Ne pervane bilir ânı ne bülbül zâr ile anlar / Bu bir sırr-ı nihândır kim görünür hep ayândandır* beytinde özelde adı geçen türlerin ve genelde kuşların ancak bir metafor oldukları, ima edilmektedir. Doğan bazen nefsinin avlayan bir avcı bazen de müridini avlayan bir mürşidi kâmil olarak şiire konu olurken, keklik kuş türü arasında ayırt edici özelliği ile sevgiliyi imgelemiştir.

6. Osman Hulûsî Efendi'nin olumsuz özellikleri ile şiire konu ettiği baykuş, süfli şeylere meyiletmesi ve düşük himmetliliği; kaz, hırsı; yarasa, ışıktan rahatsız olması ile rahmetten uzaklığı ve gafleti; karga ise leş yiyiciliği ve kötü sesi ile şiire konu olmuştur.

7. Konu ile ilgili dikkat çekici bir diğer sonuç, şiirlerde ve hususen metnin merkezine aldığımız *Dîvân-ı Hulûsî-i Daredevî*'de olumsuz özellikleri imgeleyen kuşların yok denecek kadar az zikredilmesine mukabil olumlu özellikleri imgeleyen kuşların çok defa zikredilmesidir. Bu durum dinin ve sûfî geleneğin yöntemine dair bir tercih olarak okunmaya müsaittir. Zira batılla mücadele etmenin yöntemi, batılı tasvir etmek değil bilakis hakkı anlatmak ve ikame etmektir.

8. Metaforik bir unsur olarak kuşlara yüklenen anlamlar, aralarında bir hiyerarşi olduğunu göstermektedir. Ayrıca aynı kuş cinsine dair beyitlere bakıldığında tekdüze bir anlatım sergilenmediği, bülbül örneğinde olduğu gibi aynı kuş türünün bazen olumlu bazen olumsuz özellikleriyle şiire konu edildiği görülmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Akbulut, Nevin. *Türk Halk Kültüründe Kuşlar*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Ateş, Osman Hulûsî. *Dîvân-ı Hulûsî-i Daredevî*. thk. Ali Yılmaz - Mehmet Akkuş. İstanbul: Nasihat Yayınları, 5. Basım, 2016.

- Attar, Ferîdüddîn. *Mantıku't-Tayr Kuşların İlahisi*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Sufi Kitap, 7. Basım, 2020.
- Balaban, Tuğrul. "Anadolu Türk Efsanelerinde Kuşlar ve Uçmak". ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zehîr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Şam: Dâru Tavki'n-Necât, 2000.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto, 6. Basım, 2014.
- Çopur, Emel Nalçacıgil. "Sembollerle İfade ve Deh Murg-ı Şemsî". ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Davidson, Susanna vd. *Doğa Kuş Gözlem*. çev. Bahtiyar Kurt. İstanbul: TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları, 4. Basım, 2023.
- Demir, Hamit. *Osman Hulûsî Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Demirî, Kemaleddin. *Hayatü'l-Hayvân Tercümesi Havas ve Esrarı*. İstanbul: Meral Yayınları, 1973.
- Derin, Süleyman. *Kuran-ı Kerim'de Seyr ü Sülûk -Ahmed İbn Acibe Tefsiri'nde-*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
- Dubois, Philippe J. - Rousseau, Élise. *A Short Philosophy of Birds Kuşların Felsefesi*. çev. Murat Erşen. İstanbul: Domingo Yayınevi, 2020.
- Durkaya, Hayriye. "Fehîm-i Kadîm Divanı'nda Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/5 (2014), 13-27.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ersoylu, Halil. *Türk Kültüründe Kuşlar*. İstanbul: Ötüken, 2015.
- Gazâlî, Ahmed. *Âşıkların Hâlleri Sevânihu'l-Uşşâk*. çev. Turan Koç - Mehmet Çetinkaya. İstanbul: Hece Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Gökeç Gülez, Sema. "Çin Kültüründe Hayvan Sembolizmi". *Kültür Araştırmaları Dergisi* 18 (2023), 184-207. <https://doi.org/10.46250/kulturder.1327719>
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Gündüz, Kezban. *Ravzatü't-Tevhîd Adlı Mesnevînin İncelenmesi ve Tenkidli Metni*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2006.
- Karadayı, Osman Nuri. "İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi". *Ekev Akademi Dergisi* 86 (2021), 449-466.
- Kavak, Fadime. "Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Karga Motifi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 117-142.
- Kurnaz, Cemal. "Bülbül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbul>
- Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Mektûbât*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1. Basım, 1963.
- Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Mesnevî-i Şerîf*. çev. Süleyman Nahîfî. İstanbul: Timaş, 2014.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhü'l-Müslim*. thk. Ahmed b. Rıfat b. Osman Hilmi Karahisarî. Türkiye: Matbaatü'l-Âmire, 1915.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen-i Nesâî*. thk. Şuayb Arnaûd. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.

- Nur, İsmail Hakkı. "Mesnevi'de Hayvan Karakterleri (Metaforları)". *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2017), 29-47.
- Okuyucu, Cihan. *Divan Edebiyatı Estetiği*. İstanbul: Kapı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Okuyucu, Cihan. "Hulûsî Efendi Dîvânı'nın İlham Kaynakları". *Uluslararası Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Nasihat Yayınları, 2013.
- Ornito.org. "Bülbül". Erişim: 29 Mayıs 2024. <https://ornito.org/Bird/Detail/101>
- Ornito.org. "Ulu Doğan". Erişim: 29 Mayıs 2024. <https://ornito.org/Bird/Detail/465>
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, 2010.
- Öztoprak, Nihat. "Osman Hulûsî Efendi'nin Hayatı ve Eserleri". *20. Yüzyıl Mutasavvıf Dîvân Şâiri Seyyid Osman Hulûsî Efendi Dîvânı (İnceleme-Metin-Nesre Çeviri)*. İstanbul: Nasihat Yayınları, 2020.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 27. Basım, 2016.
- Palakoğlu, İsmail. *Gönüller Sultanı Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi*. Malatya: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2004.
- Savran, Ömer - Tıraş, Yusuf Can. "Sebk-i Hindî'de Kuşlar". ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Şirazi, Hafız-ı. *Hafız Dîvânı*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Tânevî, Eşref Ali. *Hadislerle Tasavvuf*. İstanbul: Umran Yayınları, 1995.
- Uludağ, Süleyman. "Abdülkâdir-i Geylânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 25 Ocak 2024
- Usta, İbrahim. *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Hulûsî Efendi Divanı'na Edebi Bir Bakış". *Somuncu Baba ve Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Sempozyum Tebliğleri*. Ankara: Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Vakfı Yayınları, 1997.
- Yavuz, Kemal. *Gülşehri'nin Mantıku't-tayr'ı (Gülşen-nâme)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007.
- Yekbaş, Hakan. "Osman Hulûsî Efendi'nin 'Olmuşam' Redifli Gazeline Şerh". *10. Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Tebliğleri*. Ankara: Nasihat Yayınları, 2012.
- Yesevî, Hoca Ahmed. *Dîvân-ı Hikmet*. ed. Mustafa Tatçı. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017.
- Ziya Paşa. *Tercî-i Bend ve Terkîb-i Bend*. ed. Osman Koca. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Zülfe, Ömer. *Şiirin İzinde Sözü'n Gölgesinde: Osmanlı Şiirinden Kelimeler, Kavramlar, Deyimler*. Çağaloğlu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.